

ЦАРСТВО, ЕТНИЧНОСТИ, НАСЛЕДСТВА, ИНТЕРПРЕТАЦИИ

доц. д-р Стојко Стојков

Реферат прочитан на Свечениот собир и тркалезна маса по повод одбележувањето на 1000 години од битката на Беласица и смртта на цар Самуил, МАНУ, 6 ноември 2014 г.

Самоиловото царство повеќе од еден век е објект на контроверзи со национална позадина: дали е тоа бугарско, македонско, словенско или друго царство? Овие прашања се актуелни независно од тоа што самата идеја за етничко царство е апсурдна. Но и целта често не била научна, туку национално-политичка. Ова прашње било фокус на судир од една страна на современи политики насочени кон територијални проширувања, а од друга на современи митологии – две страни на иста монета.

Во каков етнички контекст можеме да го поставиме тоа царство? Нека прво погледнеме пошироко на спорите за етничноста во средновековниот Балкан.

Во истражувањата на етничноста во средниот век во последните две декади беше направен голем напредок, кој заедно со револуцијата во областа на сфаќањата за нациите и национализмот коренито ги изменува сфаќањата што порано владееја во оваа област, особено сфаќањето на етносот и нацијата. Односно – истите оние сфаќања врз кои е базиран целиот спор. На нациите и етносите повеќе не се гледа како на фундаментални и неизбежни општествени единици, кои го опфаќаат човештвото, ја обликуваат историјата и се јавуваат нејзин двигател, туку како продукт на модерноста. Новите сфаќања меѓутоа се малку имплементирани во балканските историографии и особено во однос на балканскиот среден век се применети само во ограничена степен. Ако на Балканот се поставувала под сомнение етничноста во средниот век то тоа било само во однос на Македонија, и тоа од позиции на примордијализам и со ненаучна негативско-полемишка цел, а имено: докажување правото на поседување на Македонија. Македонските историчари во минатото морале да одговорат на овој облечен во научно руво ненаучен предизвик и тоа во рамките на доминантната тогаш во науката примордиалистичка догма, за преку тоа да го одбранат македонскиот идентитет, и тие го направиле она што било за нив возможно, во невозможни услови. Но вклетено во ваков национален спор прашањето било сведено до спор за тоа имало ли македонски народ во средниот век или населението во Македонија припаѓало на

некоја друга народност. Дури во последно време од запад се слушаат помирувачки гласови кои се сведуваат на тоа дека етничност немало во Македонија, ниту македонска ниту друга.

Така поставено прашањето страдало од ограниченост, исполитизираност и идеологизираност. Исполитизираноста и идеологизираноста се очигледни како во политичките претензии на минатиот и сегашниот век, така и во фактот дека минатото на овој простор е вклучено на еден или друг начин во соодветните национални митологии. Ограничено е тоа, затоа што се поставува само за Македонија, а за останатите делови на Балканот како да се прима апприорно дека таму етничност постоела и тоа таква или слична каква што и денес. Тоа го прави само по себе прашањето ненаучно, а со тоа и резултатите од деценискиот спор.

Во сите случаи кога е правена сериозна проверка и на други освен на македонскиот простор јасно се покажувала безоновањата на претензиите на балканските земји, сведувајќи ја нивната така наречена етногеа и национална теорија до обичен современ национален мит. Но проблем е тоа што овие прашања остануваат генерално надвор од вниманието на светската наука. Овде би требало да посочам како особено позитивен исклучок студијата на Џон Фајн „When Ethnicity Did Not Matter in the Balkans“, во која на еден категоричен начин се докажува непостоењето на хрватски етнос во средниот век. Драган Ташковски веќе ја постави под сомнение хипотезата за создавање на словенобугарски народ во X в. Моите истражувања во таа насока ме доведуваат на различни начини до неизбежниот заклучок дека во средниот век не постоел словенски бугарски народ, и дека тоа е современ мит.

Дозволете ми да споменам овде неколку зборови за резултатите на моите истражувања во оваа област. Позната е тезата дека во IX – X турските Булгари се претопиле во словенското мнозинство и создале словенобугарски народ, кој понатаму ќе се јавува столб и носител на бугарската државност. Тоа е и појдовна точка за многумина кога се постави прашањето за Самоиловото царство и евентуален одговор „бугарско“ се сфаќа како на бугарскиот народ. Но колку е основана појдовната точка?

Ниту еден извор од 9 – 10 в. не забележал ниту претопување на Булгарите во Словените, ниту појавата на нов народ. Напротив византиските извори до крајот на X в. продолжуваат да сметаат дека Булгарите се етнос од турско потекло и во случаите кога

го употребуваат поимот Бугари во етничка смисла тие посочуваат дека Булгарите живеат во Добруџа, а не на сета територија на бугарската држава.

Словенските извори пак кои настанувале во Централниот и Источниот Балкан од IX до XIII в. ни покажуваат дека со поимот Словен не се означуваат Бугарите, дека под Словени се разбира припадници на еден народ, само еден, со само еден јазик кој живее од византиска Македонија до Велика Моравија. Во нив како словенски владетели се посочени великоморавските и блатненските, но не и бугарските или византиските; јазикот, книгите, не се нарекуваат бугарски, во нив поимот Бугари не се поврзува со поимот Словени, тие се различни категории.

Освен тоа многу значаен е фактот дека постоењето на така некоректно наречените Пра Бугари може да се забележи и подоцна во средниот век во Мизија, а многу аргументирано била подржувана од Шкорпил тезата дека нивни потомци се денес турскојазичните Гагаузи и Гаџалии во Добруџа.

Меѓутоа поимот Бугари и поимот Словени (а и не само тие) во изворите имаат не само етничка употреба, туку и политичка. И таа се среќава почесто. Особеност на средновековните извори е што тие регистрираат политички активни популации, а не такви кои ние би ги нарекле денес етнички – односно не разликата во јазикот, културата и обичаите привлекува внимание, туку положбата на активен политички чинител, поради што основно се одбележуваат државите и религиските групи. Под етнос обично се разбирала власта и политичката елита, а не самото население, кое се јавува променлива категорија и е дел од народот само доколку е потчинето на соодветната елита. Имено поради тоа загубата на политичката автономност (во постоењето и дејствувањето) води до исчезнување на соодветниот поим од изворите, што не значи исчезнување и на самата популација со нејзиниот јазик, име, култура. И спротивно – утврдување на оделна политичка единица може да доведе до појава на нов поим употребуван во изворите за нејзиното население како „народ“, без меѓутоа тоа да влијае на начинот на кој себе си се именува самото население.

Терминолошките промени во изворите обично се поврзани со политички, а не со етнички промени. Тоа може да се илустрира преку исчезнувањето на *склавиниите* на Балканот. Византиските извори прекинуваат да спомнуваат Словени во Бугарија од средината на IX в. понатаму, не затоа што таму Словените исчезнале. Во словенските тесктови што потоа настанале на територијата на бугарската држава словенската свест

е категорично демонстрирана. Вистинската причина за оваа термилошка промена било уништувањето на словенската автономија и централизацијата на Бугарија, која им ја одзела на Словените улогата на автономен политички чинител. Во текот на X – XII в. истото „исчезнување“ го набљудуваме и во однос на Византија. Византиските извори од втората деценија на X в. започнуваат се поретко да спомнуваат Словени во Византија но тоа не значи дека тие се претопувале или исчезнувале. Тоа значи дека тие се повеќе станувале лојални на државата и ја губеле особината на самостојно дејствување прекинувајќи да бидат посебен политички чинител. Кога меѓутоа крстоносците од Четвртиот крстоносен поход стигнале во Пелопонез тие таму ќе ги откријат истите оние Езерци и Милинзи од делата на Константин Порфирогенит за кои византиските извори без малку три века нема ништо да спомнуваат. Дека ова постепено излегување од употреба на поимот Словени во византиските извори нема етничка димензија е очигледно од тоа што во истиот период во Византија настануваат или се препишуваат словенски дела во кои словенската самосвест е многу јасно забележлива.

Со ширењето на бугарската држава во IX – X в, со нејзината централизација и христијанизација во IX в. поимот Бугари добива и етатичко, политичко значење и започнува да се употребува за сите жители на државата без да подразбира со тоа општа етничност. Овој аспект уште повеќе се засилува со крунисувањето на Петар за василевс зашто му придава на поимот „Бугари“ универзално надетничко значење. Под поимот Бугари ќе се кријат сите поданици на оваа мултиетничка држава: Словените, чии писмени луѓе токму тогаш најсилно ја афирмираат сесловенската самосвест; Власите, кои така ненадејно ќе се појават после падот на бугарското царство, самите Булгари и сл. Византиските автори во X в. се сосема свесни за мултиетничноста на Бугарија – за нив Бугарите се којнон, хетерогена заедница, споредувана од нив понекогаш со ромејската.

Особено, а недооценето значење има фактот што Бугарија во X в. станала царство. Титулите цар – император - василевс – во средниот век се употребуваат за една и иста појава, три збора на три различни јазика за ист поим. Но фактот дека Бугарија станува титуларна империја се запоставува бидејќи таа изгледа премногу мала и неразвиена за еден толку голем поим. Но прашањето не е во оправданоста на титулата, туку во нејзиното сфаќање и влијание кај современите. Империјата не е и не може да биде етничка! *Национално, етничко царство е современа идеја, абсурдна за средниот век.*

Венчавањето на поимот Бугари со имперската титула имало далекусежни последици. Се создало првото и единственото во европскиот среден век неримско според титулата царство. Макар да се родила под стек на околностите, како последица од неуспешното посегаше кон византиската титула и како од никој непосакуван копромис (зашто *Симеон не сакал да создава ново царство туку едноставно да стане византиски император!*), но со самиот факт на нејзното создавање оваа титула повеќе не можела да биде укината, независно од напорите на Јован Цимисхиј, туку ќе продолжи да постои како можност, како алтернатива, како резервна опција за неуспешните претенденти за византиската титула. Таа ќе биде единствената вакантна царска титула надвор од римската традиција и како таква ќе биде привлечна за луѓе од различно етничко потекло од просторот на поранешното бугарско царство. Слично како во Византија секој поданик независно од јазикот, културата, потеклото е Ромеј, кој можел да претендира и ако успее - да постане василевс на Ромеите. И навистина ние ќе видиме во наредните векови дека луѓе од различни народности – Ерменци, Власи, Татари, Срби да посегашат кон бугарската царска титула и да ја носат. Имено титулата ќе му даде виталност на поимот Бугари. Не имагинерен народ носител, туку царската титула е она што ќе го одржи во живот овој поим и ќе помогне за негова реинкарнација во ромејско-влашката апостасија на Петар и Асан. Имаме објективно не една држава на еден народ, туку различни држави со етнички различни елити, различни политички центри и територии, чии владетели ја земале бугарската царска титула и владееле над население од различно и најчесто недефинирано потекло. Не зборуваме за единствена појава, туку за различни појави именувани со ист поим. Зборуваме за варирање во употребата на поимот Бугари, а не за промени во некаква единствена појава.

Поимот Бугари имал и пејоративно и религиско значење, особено во Западна Европа, каде во 13 век ќе горат мноштво „Бугари“. Поимот Бугари ќе го среќаваме и во врска со оделни административни единици, како темата Бугарија или диоцезот на Охридската архиепископија. Како таков тој денес често е злоупотребуван и му е давана етничка димензија каква што тој во овие случаи немал. Секако, ние можеме да откриеме во византиските извори во XI и ретко во XII в. „Бугари“ во поголем дел од Македонија, во цела Србија и делови од Албанија и Тесалија. Но ние во истото тоа време не можеме да откриеме Бугари во Тракија или Мизија, а од просторот на цела денешна Бугарија Бугари се спомнуваат само во областа на Сердика, која била дел од Охридската архиепископија. И сега да го поставиме така прашањето – чија е етничноста, чија е

историјата на луѓето на територијата на денешна Србија кои беа именувани во XI - XII в. Бугари, а чија е етничноста и историјата на луѓето во територијата на современа Бугарија кои во XI и XII в. не беа именувани Бугари?

Освен тоа не друг туку византиските извори и тоа само еден мал дел од нив први во втората половина на XI в. ќе ги поврзат поимите Словени и Бугари, но не како име на еден словенски народ, како погрешно тоа се интерпретира туку како синонимна употреба на двата поима – кај Теофилакт Словените се Бугарите и Бугарите се Словените, а не дел од нив. Бугарска земја се и Велика Моравија и цел Илирик. Слично и Хоматијан ќе ни зборува за Бугарите-Мизи во „Панонија и Далмација, Тракија и Илирик, а и голем дел од Македонија и Тесалија“. Имено од византиските извори подоцна преку преводи ќе навлезе таква употреба и во некои словенски извори.

Во XIV в. во словенските текстови поимот Бугари е мултиетнички и политички поим во кој се вклучуваат или сите Словени, или Србите и Власите; во бугарската книга се вклучува и српската и руската, Бугари е поим употребуван во нив главно за простор северно од Стара Планина и Скопје. Нека се потсетиме само за Солунската легенда и нејзиното „народите словенски наречени Бугари.“

Да се вратиме на Самуиловото царство. Најстарите сочувани оригинали од словенски ракописи во кои го наоѓаме поимот Словени се настанати имено во Самуиловото царство, а тоа веќе нешто зборува за свеста на барем дел од жителите на државата!

Но можеби од истото време е и еден друг текст на словенски јазик – Битолската плоча. Овде нема да зборувам за тоа дали е таа фалсификат – макар во секој случај да е многу сомнителна. Но ќе обратам внимание на некоректното интерпретирање на поимот Бугари што го наоѓаме во неа, како израз на бугарска етничка самосвест. Но словенобугарска етничка самосвест не постоела ниту предходно, ниту потоа, а токму така се толкува! Единственото познато во изворите етничко значење што го имал поимот Бугари предходно било туркско, а пак поимот Бугари како што веќе реков имал доминантно политичко значење. Дека во прашање е не етничка туку политичка употреба на поимот Бугари сведочат информациите за ерменското потекло на комитопулите. На тоа не противречат ни најмалку зборовите „Бугарин родум“, зашто такви формулации не бараат етничност, а само покажуваат потекло а тоа може да биде и политичко, религиско и слично. Постојат доволно паралели со „Ромеј по род“ за да го илустрираат тоа. Ако Јован Власдислав се крунисал самодржец на Бугарите, тоа ниту

него го прави етнички Бугарин, ниту неговите поданици, ниту пак ни кажува нешто за етничноста во тоа царство. Како што многу добро посочува Стефенсон: „ Практиката на претендирање на титулата император на Бугарите според тоа немала етничкозначење“. Самиот факт дека е во прашање царска титула, империја, зборува за наеднотичност, за мултиетнички состав, што е одсликано во елитата каде судејќи според имињата наоѓаме луѓе од различни народности: Словени, Ерменци, Турки. Во таа елита биле спремни да влезнат и византиски моќници од Солун и Едрене. Таа практикувала подеднакво преселба на население и не се колебала да внесе во своите воени списоци заробените непријатели од Лариса. Дел од нив потоа може исто да биле ослепени кај Беласица од Василиј – тоа не го знаеме со сигурност, но знаеме дека една од заробениците станала царица. Членови на царската фамилија станувале доста странци како Ашот, Јован Владимир и сл. Така што зборуваме за една мини-империја која се протегала на поголем дел од Балканот, во која етничности и да постоеле не е познато да играле улога. Колку научно е тогаш прашањето на која современа нација му припаѓа тоа средновековно царство? Исто толку колку и прашањето на која современа нација ѝ припаѓа Римската империја, Византија и сл.

Поимот Бугари во средниот век го немал значењето што денес му се придава. Бугари во смисла на народ кој живее на просторот на Мизија, Тракија и Македонија во средниот век не постоел. Во прашање е тенденциозна интерпретација која на разноразната употреба на овој поим во средниот век му дава ново унифицирано значење. Интерпретација родена во ново време и во врска со изградбата на бугарскиот национализам и неговата митологија.

Преосмислувањето на средновековните поими и влевањето во нив ново национално значење не е нешто уникално, туку класична појава. Така постапиле сите нации на Балканот. Но не така треба да постапуваме ние историчарите!

Општото во минатото навистина може да биде добра основа за зближување тогаш кога ќе биде оставено во минатото, кога историјата се остави од политичарите на историчарите и бие ослободено од потребата да брани и докажува. Особено ако не забораваме дека тоа општо во балканското минато не се однесува на опшност на етничноста, туку на отсуството на кристализирана етничност при живеење најчесто во единствена надетничка религиска и политичка организација.